

XOREOGRAFIK MATNLAR UCHUN NOTATSIYA TIZIMLARINI YARATISH USULLARI

Shirin Shuxratovna Jalilova
O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi

Annotatsiya: Zamonaviy xoreograflarning kasbiy mahorati va amaliy faoliyati xoreografik matn partiturasini o'ziga xos yozib olish, raqs kompozitsiyalari va mizanssenalarni tavsiflash usullarini egallashga asoslanadi. Bularning barchasi ijodiy kasb egalari, zamonaviy baletmeysterlar uchun raqslarni yaratishda muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: xoreografik matn, notatsiya, usul, harakat, tizim, san'at, raqs

METHODS OF CREATING NOTATION SYSTEMS FOR CHOREOGRAPHIC TEXTS

Shirin Shukhratovna Jalilova
Uzbekistan State Academy of Choreography

Abstract: The professional skills and practical activities of modern choreographers are based on mastering the methods of writing down the score of a choreographic text, describing dance compositions and mise-en-scenes. All this is an important tool for creative professionals, modern ballet masters in creating dances.

Keywords: choreographic text, notation, method, movement, system, art, dance

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida xoreografik matnni modellashtirish va qayd etish imkoniyatlari xoreografning ishlash tamoyillariga sezilarli o'zgartirishlar kiritmoqda.

“Matn” tushunchasi ushbu atamaning keng ma'nosida ma'lumotni yetkazuvchi va umumiy mavzu bilan birlashtirilgan mazmunli fikrlar ketma-ketligini anglatadi. Insonlar, xalqlar va madaniyatlar matnlar vositasida o'zaro muloqotga kirishadi. Badiiy matn o'zining ideal ma'naviy mazmuni va murakkab tuzilishga ega shakli bilan yaxlit obyekt sifatida namoyon bo'ladi. Badiiy, xususan, xoreografik matnlar insoniyatning nomoddiy madaniy merosida muhim o'rin egallaydi.

Xoreografik matn keng qamrovli tushuncha hisoblanadi. U ma'lum tarzda kodlangan xabar bo'lib, uning xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin: raqs harakatlarining tarkibiy qismlari, holatlari va voqealar to'qimasining yaxlitligi hamda tizimlilik; ma'noli shakllarning mavjudligi; belgilarning vaqt bo'yicha rivojlangan ketma-ketligi va hokazo.

Raqslarning kelib chiqishi juda qadimiy bo'lishiga qaramay, XXI asr tadqiqotchilarining fikricha, raqs san'atida musiqa san'atidagi nota yozuviga teng keladigan yagona belgilash tizimi mavjud emas. Xususan, notatsiya (lotincha "notatio" - belgilash) biror tizimdan foydalanish natijasida hosil qilingan raqs yozuvidir. Ta'kidlash joizki, bu tizim juda xilma-xil bo'lib, mavhum shakllardan to aniq vizual yechimlargacha bo'lgan turlarni o'z ichiga oladi.

Tarix xoreografik matnlarni belgilashning muayyan tizimlarini yaratish bo'yicha urinishlarni qayd etgan. Ma'lumki, xoreografik matnlar haqidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish bo'yicha dastlabki tajribalar XV asrga to'g'ri keladi, biroq notatsiyaning jadal rivojlanishi biroz keyinroq yuz bergan. 1700-yilda nashr etilgan Raul Oje Fyoyening "Raqs yozuvi" (Chorégraphie) risolasida Boshan-Fyoye notatsiya tizimi ilk bor taqdim etilgan. Xoreografiya tarixida Jan Fave (katta), Andre Loran, Pyer Boshan - Raul Oje Fyoye yozuv tizimlari eng mashhur hisoblanadi. Keyingisi "Boshan-Fyoye tizimi" nomi bilan kundalik hayotda keng tarqalgan. Uning asosiy tamoyili - musiqa va harakatning uzviy bog'liqligi - besh chiziqli nota yo'lidan foydalanishni taqozo etgan.

XIX asrda notatsiya aniqligining yo'qolishi sababli, fransuz tizimi qayta ko'rib chiqildi va qayta baholandi. Xoreografik notatsiyani yanada rivojlantirish uchun A. Sen-Leonning "Stenoxoreografiya" (1852) kitobida bayon etilgan g'oyalari muhim ahamiyat kasb etdi. XX asr davomida xoreografik matnni notalashtirishga bo'lgan qiziqishning ortishi yangi tizimlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Ular orasida dunyo bo'ylab eng ko'p talab qilingan tizimlar Rudolf Laban hamda Rudolf va Joan Benesh tizimlari bo'ldi.

Boshan-Foyye tizimidan keyin raqamli davrda sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. 1890-yillarning boshlarida Mariinskiy teatrining yosh raqqosi Vladimir Stepanov o'sha davr uchun ancha istiqbolli bo'lgan harakatlarni yozish tizimini taklif etdi. Bu tizim fransuz tilida yozilgan "Inson tanasi harakatlarining alifbosi" (Alphabet des mouvements du corps) (1892) kitobida bayon etilgan edi. Tana harakatlarini musiqiy belgilar orqali ifodalovchi ushbu notatsiya tizimi Mariinskiy teatrida baletlarni yozib olish uchun amalda qo'llanildi.

1920-yillarda paydo bo'lgan yangi belgilash tizimlari zamonaviy amaliyotda ham qo'llanilmoqda. Ifodali raqs asoschisi va nazariyotchisi Rudolf fon Labanning fazoviy uyg'unlik g'oyasiga asoslangan notatsiyasini alohida ta'kidlash lozim. AQShda keng tarqalgan bu notatsiya keyinchalik Laban Writer kompyuter dasturida o'z aksini topdi.

1950-yillarda Joan va Rudolf Benesh keyinchalik Britaniya Qirollik baletining rasmiy tizimiga aylangan raqsni yozib olish usulini taqdim etdilar. Bu usul, o'zidan oldingi tizimlar kabi, asosan musiqiy yozuvga o'xshash edi: raqqosning tanasi besh chiziqli tizimga joylashtiriladi, uning yuqori qismi gavda va bosh holatini, o'rtasi

qo'llar vaziyatini, pastki qismi esa oyoqlar holatini aks ettiradi. Besh chiziqli tizim harakatlarni yozib olishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi (sahna makoniga nisbatan tana qismlarining shartli belgilari yordamida). U nota yo'lining ostiga joylashtiriladi.

Amalga oshiriladigan "kadrlash" jarayoni harakatda tana, qo'llar, oyoqlar va bosh holatlarining o'zgarishini qayd etish imkonini beradi.

Xoreografik matnni belgilash sohasidagi keyingi qadam 1968-yilda Mers Kanningem tomonidan qo'yildi. Ma'lum bir texnologik rivojlanishga qaramay, bu davrda hali 3D animatsiya mavjud emas edi. Xoreografning elektron uch o'lchovli yozuvdan foydalanish imkoniyatlari haqidagi mulohazalari o'n yil o'tgach, Vankuverdagi Simon Freyzer universitetida (Simon Fraser University) ishlab chiqilgan Life Forms kompyuter dasturining yaratilishiga turtki bo'ldi. Tadqiqotlar zamonaviy xoreograflar, aktyorlar, musiqachilar, ijrochilar va boshqalar foydalanadigan "Laban harakati tahlili" (Laban Movement Analysis) deb nomlangan tizimning ishlab chiqilishiga olib keldi.

Bu bir vaqtning o'zida fanlararo yondashuvga (anatomiya, kineziologiya, psixologiya) asoslangan turli xil harakatlarni tasvirlash usuli va tilidir. Bunda harakat tahlili "tana," "shakl," "fazo," "kuch" (dinamik xususiyatlar) kategoriyalariga asoslanadi. Ularni anglash va dunyo bilan bilvosita muloqot qilishga intilish dunyoni idrok etishni turlicha yo'naltiradi. Bu kategoriyalar to'rtta uchburchakdan iborat uch o'lchovli to'rt yoqli shaklni hosil qiladi. Laban tizimidagi tetraedr harakatning asosiy toifalarini o'z ichiga oladi: Tana, Kuch, Fazo va ularning o'zaro munosabatlari. Bular inson tanasi mexanikasida namoyon bo'ladi va Frazalash tushunchasi bilan ifodalanadi.

Laban tizimi, umuman olganda, klassik balet harakatlari lug'atiga to'liq mos keladi, chunki u tananing markaziy nuqtasini tuzilmaning boshlang'ich elementi sifatida qo'llaydi. Markazning o'zgarishi xilma-xillikni keltirib chiqaradi, chunki tananing turli nuqtalari markaz bo'lishi mumkin. Ko'plab sferik fazolar (kinesferalar) turli markazlar va aylanish o'qlariga ega bo'lgan ko'p qirrali fazoga birlashadi. Tana yoki fazoning ixtiyoriy nuqtasi yoki chizig'i sferik fazo ichidagi har qanday nuqtadan hosil bo'lishi mumkin. Forsayt o'z laboratoriyasida Labanning nazariyasi va yozuv tizimini rivojlantirib, uning g'oyalarini tubdan o'zgartirdi.

Labanning media vositalari faoliyati sharoitidagi g'oyalari harakatni yozib olish uchun mo'ljallangan maxsus muharrir - Laban Editor dasturida o'z rivojini topdi. Motion Capture tizimi bilan birgalikda turli maqsadlar ko'zlanadi: real vaqt rejimida aniq ma'lumotlarni arxivlash, "vosita"ni loyihalash, amalga oshirish va baholash. Baholash jarayoni bir qator texnik jihatlarni o'z ichiga oladi:

- 1) harakat haqidagi ma'lumotlarni olish;
- 2) asosiy kadrlarni tanlash;

3) tana holatini uning qismlarini kvantlash, og'irlik taqsimoti, sakrash va tananing egilishini tahlil qilish orqali o'rganish;

4) Labanotatsiya ma'lumotlarini yaratish.

Labanotatsiyani baholashning ushbu ichki ko'rinishi Laban Editor deb nomlanadi.

1976-yilda Pensilvaniya universitetida dasturchilar Braun va Smolyar tomonidan Laban belgilaridan foydalangan holda xoreografik yozuvlar uchun birinchi interaktiv grafik muharrir ishlab chiqildi. Bir yil o'tgach, Vaterloo universitetida xoreo-interaktiv kompyuter modeli yaratildi. Uning tarkibiy qismlari muharrir (notatsiyani kiritish uchun) va animator bo'lib, animator notatsiyaga asoslangan harakatlanuvchi ikki o'lchovli figurani taqlid qiladi. Dastlab, bu raqamli texnologiyadan xoreografiya sohasida tajribalar o'tkazish uchun foydalanish rejalashtirilgan edi.

Bundan yarim asr oldin mashhur baletmeyster R.V.Zaxarov raqsni qayd etish vositalarining yetishmasligi salbiy oqibatlariga olib kelishini ta'kidlab, spektakllarning yozib olinmaganidan afsuslangan edi. Bu tarixiy faktlarda o'z tasdig'ini topadi. Ma'lumki, K.Goleyzovskiyning yigirmaga yaqin xoreografik asarlaridan o'n ikkitasining qayd etilgan xoreografik matnlari mavjud emas. R.V.Zaxarov tomonidan yaratilgan ko'plab to'liq metrajli balet spektakllaridan ayrimlari faqat qisman saqlanib qolgan (B.V.Asafevning "Yo'qotilgan illyuziyalar," "Kavkaz asirasi," "Dehqon qizi" baletlari), R.G.Glierning "Qizil lola" va P.I.Chaykovskiyning "Oqqush ko'li" baletlarining uning talqinlari esa butunlay yo'qolgan. Shunga qaramay, R.V.Zaxarovning "Bog'chasaroy fontani" va "Zolushka" baletlari kinotasmaga tushirilgan.

Ommaviy axborot vositalari davri xoreograf faoliyati uchun yangi imkoniyatlar ochib, repetitsiya jarayoni boshlanishidan oldin xoreografik yechimlarni rejalashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, dasturlashtirilgan raqs harakatlarini aniq ijrochilarga moslashtirish yanada chuqurroq ma'no va aniq maqsadga ega bo'ladi.

Endi o'zbek raqsini qayd etish masalasiga e'tibor qarataylik.

Raqsni aks ettirish urinishlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bunga qoya toshlaridagi rasmlarda, tosh, sopol va yog'ochdan yasalgan haykallardagi raqsga tushayotgan odamlar tasviri, shuningdek, qadimgi Misr, Hindiston, antik Yunoniston va Rim tasviriy san'atidagi raqs sahnalari yaqqol misol bo'la oladi.

Qadimgi va o'rta asrlarga oid bunday tasvirlar O'zbekiston va unga qo'shni mamlakatlar hududidan topilgan. Bunga quyidagilar misol bo'la oladi:

- miloddan avvalgi III-II ming yilliklarga tegishli Sarmishsoy petrogliflarida aks ettirilgan marosim raqslari;

- Qashqadaryodan topilgan ossuariy devorlaridagi ayollar raqsi holatlari;

2000 - Sug'd amaldori Anszya (An Sze)ning ilk o'rta asrlarga oid sarkofagi plitalarini bezagan erkaklar raqsi manzaralari (Xitoyda topilgan);

- Tuproqqal'a saroyidagi "raqs niqoblari zali" freskalari;
- o'rta asr kitob miniatyuralaridagi raqs mavzulari.

Biroq, to'g'ri ta'kidlanganidek, "bunday materiallar raqsning insoniyat tarixi davomida paydo bo'lgani, mavjud bo'lgani va rivojlanganini tasdiqlaydi, xolos. Raqslarning o'zi esa bizga noma'ligicha qolmoqda. Tana, qo'l va oyoqlarning bir xil holatlari plastik shakllarda mutlaqo turli xil musiqani aks ettiruvchi butunlay boshqa-boshqa raqs kompozitsiyalarida qayd etilgan bo'lishi mumkin." [1, 119-bet]

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab raqs san'atining mahalliy turlarini tavsiflashga urinishlar boshlandi. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur toshkentlik shoir Xislat - taniqli o'zbek raqqoslari san'atiga bag'ishlangan ko'plab she'rlar va she'riy to'plamlar muallifi - XIX asrning 70-80-yillarida buyuk raqqos Hamdam tomonidan o'ziga xos tarzda ijro etilgan Farg'ona "Katta o'yin" raqs turkumining tuzilishi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Yozuvchi va dramaturg G'ulom Zafariy qirqta murakkab raqs shaklining raqs va ma'no tushunchalarini o'z ichiga olgan raqs lug'atini tuzish ustida ishlar olib bordi.

XX asrda milliy raqsni o'rganish estafetasini birinchi o'zbek xoreologlari - I.G. Baxta, R.Z. Karimova, L.A. Avdeeva va boshqalar qo'lga oldilar.

1932 r O'sha davrda Tamara Xonim va Usta Olim Komilov "Do'yra dars" o'quv-uslubiy qo'llanmasini tuzdilar. Bu qo'llanma keyinchalik Mukarram Turg'unboyeva tomonidan qayta ishlandi, R.Z. Karimova esa uni kengaytirdi, to'ldirdi va 1970-yillarda nashr etilgan monografiyalarda umumlashtirdi.

1960-yillarda raqqosa va xoreograf Liza Xonim Petrosova "Oy kulash", "Olma" va boshqa mashhur xalq kuylari asosida qoraqalpoq raqslarini yaratish bo'yicha tajriba o'tkazdi. Ushbu raqslar (harakatlar bo'yicha) O'zR FA San'atshunoslik instituti fonoarxivida saqlanayotgan kinotasmaga yozib olingan.

Buxoro sozandalarining (professional qo'shiqchi-raqqosalar) san'atini o'rganish tajribasi tojik madaniyatshunosi N. Nurjonov tomonidan amalga oshirilgan. U ularning repertuar turkumi, unga kiruvchi raqs-qo'shiq nomlarining ketma-ketligi va ijro xususiyatlarini batafsil tavsiflagan. Bunda asosiy harakatlarning grafik tasvirlari va nota yozuvlari ham ilova qilingan. [2-bet, 111]

Xoreologiyada keng tarqalgan tasvir usulidan, ya'ni rasm-illyustratsiyalar bilan to'ldirilgan bayondan, R.Z. Karimova o'z ishlarida foydalangan. U Farg'ona, Buxoro va Xorazm raqslarining harakat usullari va texnikasini batafsil tushuntirgan, ularning an'anaviy amaliyotda o'rnashib qolgan nomlarini keltirgan. Shuningdek, bu harakatlarning u yoki bu musiqiy o'lchov (aslida doira usuli) bilan qanday uyg'unlashishini ko'rsatgan. Muallif Usta Olim Komilov va Tamaraxonimning "Doira dars" o'quv uslubiyati bilan izchillikni saqlab qolganini ta'kidlagan. Biroq

"takrorlashdagi ayrim harakatlar qisqartirilgan, ammo bu ritmlarga Mukarram Turg'unboyeva va Roziya Karimova tomonidan yaratilgan yangi harakatlar kiritilgan". [3-bet, 75]

Ko'rsatilgan sxema-tavsiflarning asosini shakllangan plastik holatlarni tushuntirish, shuningdek, ushbu maktablarga xos bo'lgan raqs harakatlarining "lug'ati" tashkil etgan.

O'zbek milliy raqsini o'qitish uslubiyatini ishlab chiqishda A.Ya.Vaganovaning pedagogik tizimi ta'siriga alohida e'tibor qaratish lozim. 1970-yillarda Toshkentda o'zbek raqs san'atining uch an'anaviy maktabiga bag'ishlangan o'quv qo'llanmalari nashr etildi. Bular "Farg'ona raqsi" (1973), "Xorazm raqsi" (1975) va "Buxoro raqsi" (1977) edi. Ularning muallifi balet artisti, baletmeyster, xoreograf, o'zbek xalq raqslari ijrochisi, pedagog-san'atshunos, o'zbek raqsi nazariyasining bilimdoni va asoschisi Roziya Karimova (1916-2011) bo'lgan. Ushbu o'quv qo'llanmalarni yaratishda maxsus muharrir sifatida taniqli baletmeyster, O'zbekiston xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, Qoraqalpog'iston xalq artisti Qo'rqmas Sag'atovich Sag'atovning xizmatlari beqiyos edi.

Q.Sag'atov R.Karimovaga o'zbek milliy raqsi namunalarini yozib olishda A.Ya.Vaganova qo'llagan Yevropa mumtoz raqsi yozuviga asoslangan uslubiyatni ishlab chiqishni taklif etdi. Q.Sag'atov va R.Karimovaning yaqin hamkorligida yuqorida tilga olingan Farg'ona, Buxoro va Xorazm raqslari bo'yicha o'quv qo'llanmalarni yaratishda ana shunday uslubiyat ishlab chiqildi va qo'llanildi. O'quv qo'llanmalarining yaratilishi o'zbek raqsini o'rgatish tizimini takomillashtirish va uni o'qitish sifatini oshirishga xizmat qildi.

Ta'kidlash joizki, mazkur o'quv qo'llanmalar bugungi kungacha O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasida, ixtisoslashtirilgan xoreografiya maktablarida o'zbek raqsini o'rgatishda qo'llanib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авдеева Л.А. Образы узбекского танца. Узбекские танцы будущего (опыт осмысления эстетических законов узбекской национальной хореографии). Библ. Института искусствознания АН РУз, инв. № 653/4 - Toshkent, 1973. - 119-b.

2. Нурджанов Н. Традиции созанда в музыкально-танцевальной культуре таджиков на рубеже XIX-XX веков / Музыка народов Азии и Африки. 3-nashr. - Moskva 1980 - 111-157-b.

3. Каримова Р.З. Ферганский танец. - G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent 1973. - 75-b.